
SEPSTINII U JADERU (AD CIL III 10005)

SEPSTINII IN IADER (AD CIL III 10005)

U radu se donosi revidirano čitanje natpisa CIL III 10005 koji se nalazi uzidan u sjeveroistočni vanjski zid katedrale sv. Stošije u Zadru. Autori ukazuju na to da se ispod već poznatog sadržaja natpisa nalazi još nekoliko redaka teksta te donose potpuniju restituciju. U do sada nepoznatim redcima tog nadgrobnog natpisa spominje se *Sepstina T. f.*, što je tek četvrta potvrda gentilicija *Sepstinus* u rimskom svijetu te druga u Jaderu. U nastavku rada tematizira se povijesni kontekst u kojem je došlo do ponovne upotrebe tog natpisa.

Ključne riječi: *Sepstinii*, *Lulii*, natpis, *Iader*, Šimun Ljubavac, spolij, katedrala sv. Stošije, Kalelarga, Zadar, Liburnija

The paper presents a revised reading of the inscription CIL III 10005 incorporated into the northeastern outer wall of the cathedral of St Anastasia in Zadar. The authors point out that there are several more lines under the already known content of the inscription and offer a complete reading. In the previously unknown lines of this funerary inscription, there is a mention of *Sepstina T. f.*, which is only the fourth evidence of the gentilicium *Sepstinus* in the Roman world and the second in Iader. The paper also discusses the historical context in which this inscription was reused.

Key words: *Sepstinii*, *Lulii*, inscription, *Iader*, Šimun Ljubavac, *spolium*, the cathedral of St Anastasia, Kalelarga, Zadar, Liburnia

UVOD

Na današnjim ulicama grada Zadra može se vidjeti poprilično impresivan broj rimskih natpisa ponovno upotrijebljenih u srednjovjekovnim i novovjekovnim građevinama ili pak prezentiranih na javnim površinama poput zadarskog Foruma. S ostalim natpisima pisanim latinskim jezikom – poput onih nastalih u srednjem vijeku ili tijekom mletačke uprave u Dalmaciji – oni predstavljaju jedinstveni skup spomenika latinične kulturne baštine grada Zadra. Upravo se zbog toga prije par godina rodila i ideja o stvaranju jedinstvenog vodiča pod naslovom *Latinski jezik na zadarskim ulicama*, čiju je izradu jedan od autora ovog rada dogovorio s klasičnim filologom Danielom Nečasom Hrastom svega nekoliko mjeseci prije negoli nas je taj veliki znalac i erudit, nažalost, zauvijek napustio. U želji da takva ideja jednog dana doista i zaživi, ovim putem donosimo preliminarni prikaz slučaja jednog zadarskog natpisa koji je – iako licem okrenut prema najpoznatijoj zadarskoj ulici – nekim čudom ostao sasvim neprimijećen unutar šire arheološko-epigrafske javnosti.

Riječ je o natpisu koji je odavna priključen trećem svesku čuvenog korpusa latinskih natpisa (*Corpus Inscriptionum Latinarum*), gdje je zaveden pod brojem CIL III 10005 (Sl. 1). Kao jedini izvor za poznavanje tog natpisa naveden je prijepis Šimuna Ljubavca (*Simeone Gliubavaz*),¹ a natpis se čita na sljedeći način:

[---]L sibi et T(ito) Iulio.

S obzirom na to da je natpis poznat samo iz Ljubavčeva prijepisa, činilo se da on pripada skupini natpisa koji su se s vremenom izgubili ili su pak – u nemilim vremenima bogate zadarske povijesti – nepovratno uništeni. Međutim, natpis je i danas „živ“, nalazi se uzidan u sjeveroistočni vanjski zid katedrale sv. Stošije te gleda na najpoznatiju zadarsku ulicu, Kalelargu ili, službeno, Široku ulicu.²

INTRODUCTION

In the streets of Zadar, one can notice a rather impressive number of Roman inscriptions reused in medieval or post-medieval buildings or presented in public areas such as the Roman Forum. Together with other inscriptions written in Latin, like the ones made in the Middle Ages or during the Venetian administration in Dalmatia, they represent a unique assemblage of cultural heritage of the city of Zadar. That is why a few years ago, an idea about making a unique guide titled *The Latin language on the streets of Zadar* was born. Its making was arranged by one of the authors of this paper and classical philologist Daniel Nečas Hraste only a few months before this unique connoisseur and erudite passed away. In the hope that such an idea might come to life someday, we will present a preliminary study of an inscription from Zadar that has surprisingly gone unnoticed to the broader archaeological and epigraphic public; even though it faces the most famous street of Zadar.

It is an inscription that has been included in the third volume of the well-known collection of Latin inscriptions (*Corpus Inscriptionum Latinarum*), where it was listed under the number CIL III 10005 (Fig. 1). Transcript by Šimun Ljubavac (*Simeone Gliubavaz*)¹ is mentioned as the only source about this inscription which is read in the following way:

[---]L sibi et T(ito) Iulio.

Since the inscription was known only from Ljubavac's transcript, it seemed it had belonged to the group of inscriptions that were lost over time or were irretrievably destroyed in turbulent periods of the rich history of Zadar. However, the inscription is still "alive", located in the north-eastern outer wall of the cathedral of St Anastasia, facing the most famous street of Zadar, Kalelarga, or officially, Široka ulica (i.e. the Broad Street).²

Slika 1. Ljubavčev prijepis natpisa

Figure 1. Ljubavac's transcript of the inscription

prema / after: CIL III 10005

1 O Šimunu Ljubavcu vidi Š. Ljubić 1856, 160; M. Kurelac 1969, 136; J. Neralić 2012, 315–316.

2 Zadarska katedrala kakvu uglavnom poznajemo danas, podignuta je u 12. stoljeću u romaničkom stilu, na matrici ranije bazilike. Rekompozicija je uslijedila u drugoj polovini 13. stoljeća, u doba nadbiskupa Lovre Perijandera (1247. – 1287.) te je crkva tada produžena na pročelnoj strani za 14 metara, pa je službeno posvećena 1285. godine (P. Vežić 2020, 22). Kao što će se vidjeti u daljnjem tekstu, taj bi događaj trebao označavati *terminus post quem non* za ugradnju natpisa CIL III 10005; naravno, ako u takvo što nije naknadno intervenirala kasnija mletačka vlast prilikom ugradnje bloka s grbovima koji se nalazi poviše navedenog natpisa.

1 About Šimun Ljubavac see Š. Ljubić 1856, 160; M. Kurelac 1969, 136; J. Neralić 2012, 315–316.

2 As we know it at present, the Zadar cathedral was built in the 12th century in the Romanesque style, on the matrix of an earlier basilica. Recomposition happened in the second half of the 13th century, during the archbishop Lovro Periardar (1247–1287), when the church was extended for 14 m at the front side, and officially consecrated in the year 1285 (P. Vežić 2020, 22). As the continuation of the text will show, this event should be *terminus post quem non* for immurement of the inscription CIL III 10005; of course, the Venetian administration could have subsequently intervened when block with coats of arms was embedded above the mentioned inscription.

Slika 2. Označeni položaj natpisa CIL III 10005 ugrađenog u katedralu sv. Stošije u Zadru

Figure 2. Marked position of the inscription CIL III 10005 embedded in the cathedral of St Anastasia in Zadar

foto / photo: N. Cesarik

Premda se natpis nalazi na javnom mjestu, vidljivo je zašto je ostao neprimijećen u široj javnosti. Naime, ugrađen je – gledano od pročelja – u treći vanjski pylon zadarske katedrale te je smješten na visini od gotovo četiri metra (Sl. 2).³ Uz to, slova su mu vrlo plitko očuvana, zbog čega je teško uočljiv nasumičnim prolaznicima. Preliminarnim je pregledom ustanovljeno da je definitivno riječ o natpisu CIL III 10005 koji je svojevremeno prepisao Ljubavac, a direktnom autopsijom spomenika uočeno je i da čitanje tog natpisa valja značajnije nadopuniti (Sl. 3).

REVIZIJA NATPISA

Naime, ispod jedinog retka natpisa koji je svojevremeno prepisao Ljubavac nalaze se još tri slabije čitljiva retka (Sl. 4). Međutim, uvidom u stvarno stanje spomenika ustanovljeno je i da čitanje prvog retka valja neznatno nadograditi. Ljubavac je, naime, istaknuo da se ispred sadržaja *sibi* et nalazi slovo *L*, no prije tog sadržaja u stvarnosti su vidljivi ostatci dviju okomitih crta, koje nesumnjivo pripadaju dvama različitim slovima.⁴ S obzirom na konstrukciju *sibi*

Slika 3. Rimski natpis na katedrali sv. Stošije

Figure 3. Roman inscription on the cathedral of St Anastasia

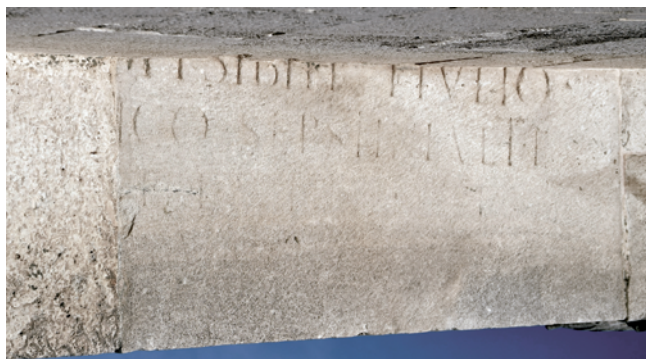
foto / photo: N. Cesarik

Although the inscription is located in a public space, it is evident why it went unnoticed. Namely, it was embedded into the third outer pylon of the Zadar cathedral, observed from the front, and situated at a height of almost four meters (Fig. 2).³ Furthermore, its letters are preserved very shallowly, so it is hardly visible to random passers-by. A preliminary survey revealed it was definitely the inscription CIL III 10005 that Ljubavac once transcribed. After a direct autopsy of the monument, the reading of the inscription should be supplemented (Fig. 3).

3 Tehničke karakteristike spomenika: donji rub tog kamenog bloka nalazi se na visini od 3,7 m (mjereno od najniže točke široke ulice, odnosno od kanala za odvod vode uz samu hodnu površinu). Gledajući blok upravo onako kako je postavljen, njegova visina iznosi 75 cm, širina 35 cm, a debljina 13 cm. Međutim, s obzirom na to da je blok uglavljen vertikalno u odnosu na tekst natpisa, navedene bi dimenzije valjalo obrnuti. Prema tomu, sačuvane su dimenzije natpisa: visina 35 cm, širina 75 cm, debljina 13 cm. Slova u prvom retku nisu sačuvana u punoj visini, no mjerenjem najpotpunije sačuvanog slova (slovo *O* na kraju retka), visina je rekonstruirana na otprilike 5,5 cm. Visina slova u drugom retku iznosi 5 cm. Zbog izrazite izlisanosti površine, visinu slova u trećem i četvrtom retku nije moguće odrediti sa sigurnošću.

4 Desno od navedenih vertikalnih crta vidljiva je udubina koja može asociirati na ostatak još jednog slova, no tu je riječ o ostatku naknadnog klesanja koje je najvjerojatnije produkt dorade kamenog bloka radi uglavljanja u zid katedrale.

3 Technical characteristics of the monument: lower edge of this stone block is at the height of 3.7 m (measured from the lowest point of Broad Street, that is drainage channel next to the walking surface). Dimensions of the block in its present position are: height 75 cm, width 35 cm, thickness 13 centimeter. However, since the block was fixed vertically in relation to the inscription text, mentioned dimensions should be reversed. Accordingly, preserved dimensions of the inscription are: height 35 cm, width 75 cm, thickness 13 cm. Letters in the first row have not been preserved in full height, but the height was reconstructed at about 5.5 cm after measuring the letter that was preserved most completely (the letter *O* at the end of the line). The height of the letters in the second line is 5 cm. The height of the letters in the third and fourth lines could not be determined with certainty due to the heavily worn-out surface.

Slika 4. Sačuvani redci natpisa
Figure 4. Preserved inscription lines

foto / photo: I. Čondić

et nakon navedenih vertikalnih hasti, smatramo da u obzir dolazi samo kombinacija slova *I* i *T*, odnosno da je u tom retku prije sadržaja *sibi et* stajao puni oblik glagola *fecit*. To, naravno, podupiru i brojne analogije s ostalih natpisa, posebice onih iz Dalmacije.⁵

Slova u drugom retku dosta su pliće očuvana, pa ih je naoko i relativno teže restituirati. No direktnim uvidom u činjenično stanje natpisa ustanovljeno je da se taj redak može restituirati gotovo u cijelosti (Sl. 5). Naime, u usporedbi s ostalim sadržajem, redak započinje trima relativno dobro vidljivim slovima. Prva tri nesumnjivo su slova *I*, *C* i *O*. Naravno, s obzirom na redak iznad, očito je riječ o kognomenu *T. Julija* u dativu, koji je završavao vrlo čestim nastavkom *-icus*.⁶

Sljedeća riječ nesumnjivo započinje slovom *S* od kojeg se dobro vide gornja i donja krivulja. Potom slijedi slovo *E*, kojem je bolje očuvana vertikalna hasta, dok se djelomično naziru i tri pliće očuvane vodoravne crte. Naredna su dva slova nesumnjivo *P* i *S*, što je vidljivo po očuvanim krivuljama, a nakon njih dolazi nekoliko ravnomjerno razmještenih

REVISED READING OF THE INSCRIPTION

There are three more poorly legible lines under the only line of the inscription transcribed by Ljubavac (Fig. 4). However, a survey of the monument showed that reading of the first line should be supplemented. Ljubavac recorded that the letter *L* was in front of the phrase *sibi et*. But at that spot, two vertical strokes which belong to two different letters are visible.⁴ Considering the expression *sibi et* after the mentioned vertical strokes, we believe that only a combination of letters *I* and *T* can be considered, and that full form of the verb *fecit* stood in front of the phrase *sibi et*. Such a statement is supported by many analogies from other inscriptions, especially from Dalmatia.⁵

Letters in the second line are preserved more shallowly, so they seem more difficult to read. However, direct inspection of the inscription showed that this line could almost entirely be read (Fig. 5). In comparison with the rest of the content, the line starts with three relatively easily recognizable letters. The first three are *I*, *C* and *O*, without any doubt. Considering the upper line, it is the cognomen of *T. Julius* in the dative case that ended with the typical ending *-icus*.⁶

The next word starts with the letter *S* of which the upper and lower curved strokes are visible. Then follows the letter *E* with better preserved vertical stroke, while three shallower horizontal strokes are barely visible. The following letters are *P* and *S* without any doubt, as visible from the preserved curved strokes, and after them several evenly distributed vertical strokes, first of which is somewhat longer than the remaining ones, suggesting that it was an elongated letter *T*. Other strokes belong to the letters *INI*: the letters *I* are clearly visible, while the diagonal stroke within the letter *N* is preserved somewhat more shallowly, but recognizable.⁷

5 Iako pregled epigrafske baze podataka *Clauss Slaby* (EDCS) možda nije u potpunosti mjerodavan (poglavito zbog činjenice da se prilikom statističkih analiza velikog broja natpisa korisnik uglavnom oslanja na tuđe restitucije, bez mogućnosti potpune provjere), u ovom je slučaju on itekako znakovit. Naime, jednostavnim upisivanjem sadržaja *sibi et* u tražilicu navedene baze podataka vidljivo je da se takva konstrukcija javlja na čak 10 265 natpisa iz čitavog rimskog svijeta. Među njima je na čak 2547 primjera – ispred konstrukcije *sibi et* – navedena i riječ *fecit*. Dakle, jednostavnim računom možemo zaključiti da se od svih do sada poznatih natpisa rimskog svijeta sa sadržajem *sibi et*, na gotovo četvrtini – ispred tog sadržaja – javlja glagol *fecit*. Gledajući dalmatinske natpise, rezultat je i nešto upečatljiviji. Naime, računajući i natpis CIL III 10005, konstrukcija *sibi et* u Dalmaciji je do sada posvjedočena na 325 natpisa, od čega se na njih čak 117 ispred javlja glagol *fecit* (što predstavlja nešto više od trećine ukupnog broja). U Jaderu je pak do sada posvjedočeno 20 natpisa s konstrukcijom *sibi et*, od kojih je na njih 11 ispred tog sadržaja prisutan i glagol *fecit*, uvijek u kombinaciji s pridjevom *vivus* ili *viva*. Na većini je natpisa ta konstrukcija označena siglami *V* i *F*, no na dva je natpisa navedena i u punom obliku (CIL III 2929, 2962). Prema tomu, sasvim je opravdano zaključiti da je ispred sadržaja *sibi et* na natpisu CIL III 10005 stajao i puni oblik glagola *fecit*.

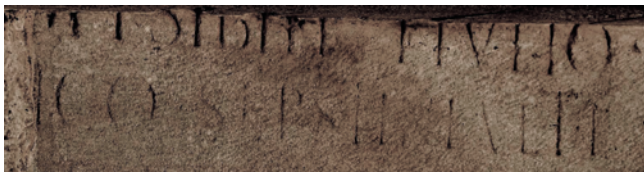
6 Za moguće kombinacije usp. G. Alföldy 1969 te OPEL I–IV. S obzirom na veliki broj potencijalnih kognomena, besmisleno je potencirati bilo koju od mogućih opcija.

4 A concavity is visible right of the mentioned vertical strokes, which might resemble a trace of another letter, but actually, it is a trace of subsequent carving probably related to fixing the stone block in the cathedral wall.

5 Although a survey of the epigraphic database *Clauss Slaby* (EDCS) might not be entirely relevant (principally because in statistical analyses of numerous inscriptions, the user relies mainly on other author's readings, without a possibility of verification), it is very indicative in this case. Namely, after a simple search for the phrase *sibi et* in the epigraphic database, it is visible that such expression is found on as many as 10,265 inscriptions from all over the Roman world. Among them, on as many as 2,547 examples, the word *fecit* is mentioned in front of the expression *sibi et*. Simple calculation shows that in all inscriptions of the Roman world containing the phrase *sibi et*, verb *fecit* appears in front of this phrase on almost a quarter. If we observe the Dalmatian inscriptions, the result is even more striking. If we count the inscription CIL III 10005 in, expression *sibi et* has been recorded so far in Dalmatia in 325 inscriptions. The verb *fecit* appears on 117 inscriptions (representing more than a third of the total number). In lader, there are 20 inscriptions with the record of an expression *sibi et*, of which in 11 cases, the verb *fecit* precedes this phrase, always in combination with the adjective *vivus* or *viva*. In most inscriptions, this expression is marked with graphemes *V* and *F*, but in two cases, it was written in full form (CIL III 2929, 2962). Therefore it is reasonable to conclude that the full form of the verb *fecit* stood in front of the phrase *sibi et* in the inscription CIL III 10005.

6 For possible combinations cf. G. Alföldy 1969 and OPEL I–IV. Considering great number of potential cognomina, it is pointless to single out any of the options.

7 We would like to thank Ivan Čondić, documentation officer of the Archaeological Museum Zadar, who was kind enough to photograph the inscription on the cathedral. We would also like to thank our dear Salvatore – museum janitor Mario Duka, who provided logistic and physical assistance in measuring the inscription.

Slika 5. Detalji drugog retka natpisa sa smanjenom svjetlošću i povećanim kontrastom

Figure 5. Details of the second line of the inscription with reduced light and enhanced contrast

foto / photo: I. Čondić

vertikalnih crta, od kojih je prva nešto duža od ostalih što, naravno, upućuje na to da se radi o izduženom slovu *T*. Ostale haste pripadaju slovima *INI*: slova *I* sasvim su jasna, dok je kosa crta unutar slova *N* nešto pliće očuvana, ali jasno uočljiva.⁷

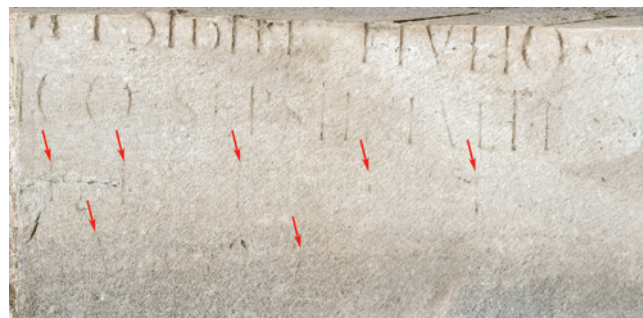
Nakon njih vidljiv je desni nakošeni krak slova *A*, a zatim slijede tri vodoravne crte. Prva hasta pripada slovu *E*, što je vidljivo po ostatku donje vodoravne crtice. Druga je hasta ponovno duža od ostalih te je na njoj vidljiv i ostatak horizontalne crte, prema čemu je jasno da se radi o slovu *T*. Kod zadnje je pak haste vidljiv trag gornje vodoravne crtice, što upućuje na slova *E* ili *F*, no zbog čitavog konteksta zaključujemo da je riječ o slovu *F*.

Ispod tog retka vidljiv je ostatak još dvaju redaka; međutim, njihova su slova preplitko očuvana da bi se išta više reklo o njima. Jedino što se u ta dva retka nazire jest nekoliko vertikalnih crta u trećem (moguća je razna kombinacija slova) te nekoliko zakošenih krakova u četvrtom retku (vjerojatno od slova *A* ili *V*). Nažalost, riječ je o ostatcima koji se ni s jednim slovom ne mogu povezati za sigurnošću (Sl. 6).⁸

Dakle, iako su dijelovi pojedinih slova slabije vidljivi, ustanovljeno je da u drugom retku stoji sadržaj [---] *ICO SEPSTINAE T F*, koji čitamo kao [---] *Jico Sepstinae T(iti) f(iliae)*. Na ovom je natpisu bez sumnje naveden gentilicij

After them, the right diagonal crossbar of the letter *A* is visible, followed by three horizontal strokes. The first stroke belongs to the letter *E*, which is backed up by the rest of the base-stroke. Again, the second stroke is higher than the others. On the top of that stroke is a remnant of a head-stroke, showing it represents the letter *T*. Trace of the head-stroke is visible on the last hasta, suggesting letters *E* or *F*, but the context makes the letter *F* more plausible.

Under this line, traces of two more lines are visible; however, their letters are preserved too shallowly to discuss them at any length. We can only discern few vertical strokes in the third line (different combinations of letters are possible) and few diagonal strokes in the fourth line (probably the letters *A* or *V*). Unfortunately, these traces cannot be connected with any of the letters with certainty (Fig. 6).⁸

Slika 6. Označeni tragovi slova u trećem i četvrtom retku natpisa

Figure 6. Marked letter traces in the third and fourth lines of the inscription

foto / photo: I. Čondić

Although parts of some letters are barely visible, in the second line, we can recognize the content [---] *ICO SEPSTINAE T F*, that can be read as [---] *Jico Sepstinae T(iti) f(iliae)*. The gentilicium *Sepstinius* – which has recently been recorded in lader – is unquestionably mentioned

7 Ovom prilikom zahvaljujemo Ivanu Čondiću, dokumentaristu Arheološkog muzeja Zadar, koji nam je nesebično fotografirao natpis s katedrale. Također zahvaljujemo našem dragom Salvatoreu – muzejskom domaru Mariju Duki, koji nam je pružio logističku i fizičku pomoć prilikom mjerenja natpisa.

8 S obzirom na to da drugi redak završava gentilnim imenom i filijacijom, očekivano bi bilo da je treći redak počinjao kognomenom Sepstinije. U ostatku teksta vjerojatno su se nalazile nadgrobne formulacije tipične za natpise ranog principata. Tako se na kraju takvih natpisa relativno često susreću formulacije *testamento fieri iussit* (natpisi iz Jadera: CIL III 2913, 2919, 14006, 15048, 15049), zatim kratica *H-M-H-N-S* (*hoc monumentum heredem non sequetur*; natpisi iz Jadera: CIL III 2914, 2963, 14006; ILJug 886) ili pak konstrukcije *in fronte pedes...*, *in agro pedes...* kojima se označavala površina grobne parcele (npr. CIL III 2915, 2921). Na natpisima na kojima osobe – osim sebi samima – spomenik podižu i drugim članovima svoje obitelji (*sibi et...*), nerijetko se susreće i konstrukcija *libertis libertabusque* (usp. natpise iz Jadera: CIL III 2936, 2950, 15048). Naravno, ovo su samo neke od hipotetskih opcija kojima je mogao završavati taj nadgrobni natpis. O nadgrobnim formulacijama i njihovu datiranju na dalmatinskim natpisima vidi G. Alföldy 1969, 28–30.

8 Since the second line ends with the gentilicium and filiation, we would expect the third line to start with Sepstina's cognomen. The rest of the text probably contained funerary phrases typical of the Early Principate inscriptions. Common endings of such inscriptions often feature phrases *testamento fieri iussit* (inscriptions from lader: CIL III 2913, 2919, 14006, 15048, 15049), then abbreviation *H-M-H-N-S* (*hoc monumentum heredem non sequetur*; inscriptions from lader: CIL III 2914, 2963, 14006; ILJug 886) or formulaic phrases *in fronte pedes...*, *in agro pedes...* denoting the size of the grave plot (e.g. CIL III 2915, 2921). In the inscription in which individuals have a monument built not only for themselves but also for other family members (*sibi et...*), phrase *libertis libertabusque* is often found (cf. inscriptions from lader: CIL III 2936, 2950, 15048). Of course, these are only some of the hypothetical options with which this inscription might have ended. About funerary phrases and their dating in the Dalmatian inscriptions see G. Alföldy 1969, 28–30.

Sepstinus, koji je odnedavno prvi put zabilježen i na teritoriju Jadera.⁹ Prema tomu, nama nepoznata osoba vjerojatno je za života (*vivus* ili *viva fecit*) podigla spomenik sebi i Titu Juliju [---]jiku (*sibi et T. Iulio* [---]jico), ali i dotičnoj Sepstiniji, Titovoj kćeri.

Sudeći po sadržajnim te posebice paleografskim karakteristikama natpisa,¹⁰ riječ je o titulu monumentalnijeg nadgrobnog spomenika koji zasigurno valja datirati u period 1. stoljeća poslije Krista, vrlo vjerojatno i u njegovu prvu polovinu. Sudeći prema ranije navedenim konstatacijama, revidirana restitucija natpisa glasi:

[---] / [--- *vivus* vel *viva fecit* sibi et T(ito) Iulio / [---]jico *Sepstiniae T(iti) f(iliae)* / [---] / [---].

RASPRAVA

S obzirom na navedenu filijaciju dotične Sepstinije, znamo da joj se otac zvao *T. Sepstinus*, a prethodni navod gentilicija *Iulius* na natpisu upućuje na to da je u nekom trenutku na području Jadera došlo i do određene veze između Sepstinija i Julija. Obje su obitelji posvjedočene na natpisnoj građi Jadera,¹¹ dok je nomen *Iulius* uz to i najčešće gentilno ime na području Liburnije u ranom principatu.¹² Sudeći prema dosad jedinom poznatom natpisu Sepstinija iz Jadera (AE 2014, 1019), vidljivo je da je među njima bilo i osoba iz viteškog staleža, pa je sasvim izgledno da slučaj s natpisa sa zadarske katedrale svjedoči o svojevrsnoj statusnoj endogamiji unutar vodećeg staleža Jadera, koja je već potvrđena u nekoliko slučajeva.¹³

Sudeći prema kompoziciji i sačuvanim dimenzijama natpisa, svakako je riječ o natpisu monumentalnijeg nadgrobnog spomenika što – uz već spomenutu pripadnost

in this inscription.⁹ Accordingly, a person unknown to us had probably erected a monument, during his life (*vivus* or *viva fecit*), to himself and Titus Iulius [---]jicus (*sibi et T. Iulio* [---]jico), but also to Sepstina, Titus' daughter.

Judging from the content and especially lettering of the inscription,¹⁰ it is a titulus of a monumental tombstone that should be dated to the 1st century AD, most likely to its first half. Therefore, concluding from the above, this is the revised reading:

[---] / [--- *vivus* vel *viva fecit* sibi et T(ito) Iulio / [---]jico *Sepstiniae T(iti) f(iliae)* / [---] / [---].

DISCUSSION

Considering Sepstina's filiation, we know that her father's name was *T. Sepstinus*. The previous mention of the gentilicium *Iulius* on the inscription suggests a certain connection between *Sepstinii* and *Iulii* in lader. Both families have been recorded on the inscriptions from lader,¹¹ while the nomen *Iulius* is also the most common gentilicium in Liburnia during the Early Principate.¹² Moreover, according to the only inscription of *Sepstinii* from lader (AE 2014, 1019), it is evident that there were members of the equestrian order among them. That again indicates that the inscription from the Zadar cathedral testifies to particular social endogamy within the lader's upper class, which has already been confirmed in several cases.¹³

According to the composition and preserved dimensions of the inscription, it is evident that it belonged to a monumental tombstone which – alongside the fact that there are confirmed equestrians among the *Sepstinii* in lader – suggests that it was a monument

9 I. Juras 2014, 119–121, sl. 1 = AE 2014, 1019.

10 Od relativno databilnih sadržajnih karakteristika sačuvao nam se samo podatak o navođenju prenomena (*T. Iulius*) i filijacije (*T. filia*), što je svakako karakteristika ranog principata (G. Alföldy 1969, 27). Među paleografskim karakteristikama izdvajamo izduženo slovo *T*, koje se često nalazi na natpisima 1. stoljeća, i to od Augustova vremena nadalje (za paleografske karakteristike natpisa tog perioda usp. A. E. Gordon, J. S. Gordon 1958). Najbolje analogije za dataciju u 1. polovinu 1. stoljeća nalaze se na brojnim natpisima vojnika VII. i XI. legije, čiji se natpisi pouzdano datiraju u period prije ili poslije 42. godine, zaključno s početkom flavijske dinastije. U tom je slučaju vrlo zahvalno konzultirati kvalitetne fotografije nadgrobničkih spomenika vojnika VII. legije s područja Dalmacije, objavljene u D. Tončinić 2011.

11 *Sepstinii*: AE 2014, 1019. *Iulii*: CIL III 2907, 2941, 2945, 2952, 2953, 2960, 2962, 2968b, 10006, 10007, 10015; ILJug 906, 909, 913; AE 2014, 1025; P. Vežić 2007, 121, sl. 1.

12 Usp. G. Alföldy 1969, 31–36. Slijedeći zaključke navedenog autora, postoji tendencija da se gotovo svi *Iulii* u Liburniji automatski smatraju autohtonim stanovništvom. Iako ovo nije mjesto za opširniju raspravu, naglasimo samo da nedostatak karakterističnih epihorskih liburnskih antroponima u Jaderu ne daje odgovor na pitanje je li to posljedica brže romanizacije autohtonih stanovnika ili pak posljedica doseljavanja Italika, stoga se ovdje suzdržavamo od ikakvih (ionako nedokazivih) sudova vezanih za podrijetlo T. Julija.

13 Npr. u bračnim vezama između Recija i Trebija (CIL III 2917=9985, 2931; J. J. Wilkes 1970, 533; N. Cesarik 2014, 94–96) te između Kornelija i Vetidija (K. A. Giunio, N. Cesarik, D. Štrmelj 2018, 209–212, br. 4).

9 I. Juras 2014, 119–121, fig. 1 = AE 2014, 1019.

10 Out of relatively datable content characteristics, the only preserved feature is the record of praenomen (*T. Iulius*) and filiation (*T. filia*), which is usually a characteristic of the Early Principate (G. Alföldy 1969, 27).

Among the palaeographic elements, the elongated letter *T* is interesting. It is often found in the 1st century inscriptions, from the Augustan era onwards (about paleographic characteristics of the period cf. A. E. Gordon, J. S. Gordon 1958). The best analogies dated to the first half of the 1st century are found on numerous monuments of soldiers of legions VII and XI, whose inscriptions are dated to the period before or after the year 42 AD, ending with the beginning of the Flavian dynasty. In that sense, it is advisable to consult high-quality photographs of monuments of soldiers of legio VII in Dalmatia, published in D. Tončinić 2011.

11 *Sepstinii*: AE 2014, 1019. *Iulii*: CIL III 2907, 2941, 2945, 2952, 2953, 2960, 2962, 2968b, 10006, 10007, 10015; ILJug 906, 909, 913; AE 2014, 1025; P. Vežić 2007, 121, fig. 1.

12 Cf. G. Alföldy 1969, 31–36. If we follow the conclusions of the mentioned author, almost all *Iulii* in Liburnia might be considered the indigenous population. Although this is not the place for an extensive discussion, we must emphasize that the lack of characteristic epichoric Liburnian anthroponyms in lader does not answer whether such a thing was a consequence of faster Romanization of the indigenous population or a result of settling of the Italics. Because of that, we will refrain from any opinions (unprovable anyway) related to the origin of T. Iulius.

13 E.g. in marital relationships between *Raecii* and *Trebii* (CIL III 2917=9985, 2931; J. J. Wilkes 1970, 533; N. Cesarik 2014, 94–96) and between *Cornelii* and *Vettidii* (K. A. Giunio, N. Cesarik, D. Štrmelj 2018, 209–212, no. 4).

viteškom staležu određenih članova obitelji *Sepstinus* u Jaderu – upućuje na to da je riječ o spomeniku čiji su vlasnici pripadali gornjem sloju jadestinske društvene ljestvice.¹⁴

Naravno, nemoguće je, a smatramo i sasvim nepotrebno, pokušati rekonstruirati odnos osoba navedenih na ovom natpisu. Međutim, realno je pomišljati da je osoba koja je dala podići spomenik bila u određenom srodstvu s T. Julijem i Sepstinijom, Titovom kćeri. Dakako, jednaka je mogućnost da je ta osoba bila ženskog kao i muškog spola, pa su moguće i razne kombinacije o kojima je besmisleno raspravljati.¹⁵ Također je i realno pretpostaviti da je ta osoba nosila i jedan od navedenih gentilicija, pa je stoga izvjesno da je ona pripadala ili Julijima ili Sepstinijima.

Na prvi se pogled nameće i jednostavno pitanje kako to da vrstan poznavatelj epigrafije poput Šimuna Ljubavca nije uspio pročitati ostatak natpisa. Odgovor je prema nama vrlo jednostavan i poprilično banalan. Naime, ovo je tek četvrti spomen iznimno rijetkog gentilicija *Sepstinus* u čitavom rimskom svijetu. Uz to, jedini zadarski natpis na kojem je on zabilježen objavljen je tek nedavno, što jasno upućuje na to da je Ljubavcu ostatak natpisa djelovao nerazumljivo, posebice što su slova u tom retku slabije vidljiva.

Osim zadarskih natpisa, samo po jedan natpis iz Ostije i Akvileje još bilježe taj gentilicij,¹⁶ a na oba se javlja kod ženskih osoba. Kao što je već rečeno, jedini do sada poznati natpis sa spomenom gentilicija *Sepstinus* u Jaderu otkriven je tek nedavno, i to među sekundarno upotrijebljenim epigrafskim spomenicima na lokalitetu Vrt Relja (Sl. 7).¹⁷ Naravno, zahvaljujući saznanju o tom natpisu bilo je mnogo lakše i restituirati relativno teže čitljiv sadržaj natpisa sa zadarske katedrale.

that belonged to the upper social class of Roman lader.¹⁴

It is impossible and, in our opinion, unnecessary to try to reconstruct relations between the persons mentioned in this inscription. However, one could consider a possibility that the commemorator of the monument was in certain kinship with T. Iulius and Sepstina, the daughter of Titus. This person could have been male or female, opening up many combinations that would be pointless to discuss.¹⁵ It is also reasonable to assume that this person bore one of the mentioned *nomina*, so it is highly possible that he or she belonged to either *Iulii* or *Sepstini*.

At first sight, a simple question comes to mind: how is it that an expert in epigraphy such as Šimun Ljubavac did not manage to read the rest of the inscription? Well, the answer might be relatively straightforward: This is only the fourth record of the rare gentilicium *Sepstinus* in the entire Roman world. Furthermore, the only inscription from Zadar with that gentilicium was recorded only recently, suggesting that the rest of the inscription seemed illegible to Ljubavac, particularly because letters in that line are poorly visible.

Except for the Zadar inscriptions, only two inscriptions – from Ostia and Aquileia – record this gentilicium,¹⁶ in both cases for women. As already said, the only inscription mentioning the gentilicium *Sepstinus* in lader was discovered only recently, among the reused epigraphic monuments from the site of Vrt Relja

14 Zbog stanja sačuvanosti spomenika, točnije preklešavanja radi ponovne upotrebe, u ovom trenutku nije moguće reći o kakvom je tipu sepulkralnog spomenika ovdje riječ, no s obzirom na dimenzije kamenog bloka te širinu natpisa, smatramo da bi svakako trebalo isključiti mogućnost da se radi o ostatku nadgrobne stele. Štoviše, iako sve navedeno ostaje u sferi pukog domišljanja, smatramo da se ovdje radi o titulu relativno monumentalnijeg tipa spomenika, poput nadgrobne are ili manjeg mauzoleja. O nadgrobnim arama iz Jadera vidi D. Maršić 2013.

15 Ako ćemo već teoretizirati, možemo samo napomenuti da je – primjerice – ta osoba mogla biti sin T. Julija i muž Sepstinije ili pak žena T. Julija i sestra Sepstinije. Nabranje svih opcija moglo bi, dakako, ići u nedogled.

16 Ostija: AE 1964, 219b; Akvileja: CIL V 861 = CIL I 2199 = AE 2015, 442.

17 I. Juras 2014, 119–121, sl. 1 = AE 2014, 1019: [---] *Sepstinio M(arci) f(ilia) Ser(gia) / Caroni ann(or)um XVIII / [e]qu<O=u>m public(um) habenti / [---]inia C(ai) f(ilia) Polla mater / [e]iusdem memoriā / [M(arcus) S]epstinus Ser(gia) Rufu[s] / Caro pater [---]*. Natpis se čuva u Arheološkom muzeju Zadar pod inv. br. A9889.

14 At present, it is impossible to say what kind of monument it was because of its state of preservation, more precisely recarving for reuse. With the dimensions of the stone block and the inscription's width in mind, we believe that we should rule out a possibility that it was a fragment of a funerary stele. What is more, although all of the mentioned is purely tentative, in our opinion, this is a titulus of a relatively monumental type of tombstones, such as a funerary altar or a small mausoleum. About the funerary altars in lader see D. Maršić 2013.

15 If we wanted to engage in theorizing, we could say that this person could have been a son of T. Iulius, or a husband of Sepstina, or a wife of T. Iulius and sister of Sepstina. Counting all options would be futile, of course.

16 Ostia: AE 1964, 219b; Aquileia: CIL V 861 = CIL I 2199 = AE 2015, 442.

O PONOVOJ UPOTREBI SPOMENIKA (UMJESTO ZAKLJUČKA)

Neovisno o epigrafskoj vrijednosti ovog spomenika, za kraj bismo željeli istaknuti nekoliko činjenica o njegovoj ponovnoj upotrebi u svojstvu građevnog materijala u vanjskom plaštu katedrale sv. Stošije. U prvom redu valja istaknuti činjenicu da se natpis nalazi u relativnoj blizini mjesta gdje je kao spolij ugrađen i nedavno objavljeni ranosrednjovjekovni natpis sa spomenom zadarskog nadbiskupa *Ursa*.¹⁸ Iz navedenog možemo izvući nekoliko zaključaka.

Prvo, dok su graditelji ranosrednjovjekovnih zadarskih bedema još uvijek imali pri ruci stanovit broj antičkih spomenika iz neposrednog središta grada,¹⁹ majstori iz romaničkog vremena, kao i kasniji graditelji zadarskih crkava i bedema, već su bili primorani posezati za materijalom izvan gradskog urbanog areala, s jedne od gradskih nekropola.²⁰

Drugo, za razliku od obližnje crkve sv. Krševana, gdje je s vanjske strane jugozapadnog zida ugrađen antički grobni natpis, i to tako da bude prezentiran i lako vidljiv prolaznicima,²¹ čini se da su graditelji zadarske katedrale – primjerice identično graditeljima zvonika Sv. Marije – učinili sve da dobiju monolitnu „čistu“ površinu, negirajući tragove prvotne namjene kamenog materijala. Prema našem mišljenju vjerojatno je samo pogrešna procjena romaničkih majstora „spasila“ ovaj natpis od potencijalne sudbine kakvu su doživjeli brojni antički epigrafski spomenici koje – zbog toga što su uzidani u kasnija zadarska crkvena zdanja s natpisnim poljem „prema unutra“ – više nije moguće detektirati kao ostatke rimske kulturne baštine.

Možda ne bismo otišli predaleko ako bismo konstatali da je ta pogrešna procjena nastala zbog činjenice da se na istom pilonu za oko jedan metar poviše ovog natpisa

(Fig. 7).¹⁷ Publication of this inscription greatly aided the reading of hardly readable content of the inscription from the Zadar cathedral.

ON THE MONUMENT REUSE (INSTEAD OF CONCLUSION)

Regardless of the epigraphic value of this monument, we would like to emphasize some facts about its reuse as a building material on the outer surface of the cathedral of St Anastasia. First, we should say that the inscription is located relatively near the place where a recently published early medieval inscription, mentioning Urso – the archbishop of Zadar – was used as a *spolium*.¹⁸ We can make some conclusions based on these facts.

Firstly, while the builders of the early medieval walls of Zadar still had Roman monuments at hand from the core of the city,¹⁹ stonemasons from the Romanesque and later periods were forced to look for material outside the urban city area, at one of the Roman cemeteries.²⁰

Secondly, as opposed to the nearby church of St Chrysogonus – where an ancient funerary inscription was built into the outer side of the southwestern wall, so it can be seen by the public²¹ – it seems that the cathedral builders, just like the ones of the bell tower of St Mary, did everything to get “clean” monolithic surface, negating all traces of the original function of the stone material. In our opinion, only a miscalculation of the Romanesque stonemasons “saved” this inscription from the destiny of many other epigraphic monuments that can no longer be detected as remains of the Roman cultural heritage since they were embedded into later edifices with inscriptions facing inwards.

18 I. Basić 2014, 155.

19 Usp. K. A. Giunio, N. Cesarik, D. Štrmelj 2018.

20 Iako je problematika reupotrebe zadarskih antičkih spomenika u kasnijim periodima bila tema nekoliko rasprava (usp. I. Babić 2008, gdje je donesena i ranija literatura), u trenutku pisanja ovog rada ne postoji studija koja se isključivo bavi zadarskim antičkim epigrafskim spomenicima kao spolijima. Ipak, problematika spacijalne distribucije rimskih sepulkralnih spomenika (u što spada i natpis sa zadarske katedrale) pronađenih u urbanom perimetru grada djelomično je tematizirana u disertaciji S. Gluščevića (S. Gluščević 2005, 39–48).

21 CIL III 2921. Gotovo svi istraživači antičkog Zadra starijih generacija spominju i donekle se bave spolijima klasičnog perioda, ali čini se da je malo pozornosti pridodano spolijima kao karakterističnom građevinskom materijalu, pa čak i izvan lokalnih istraživačkih okvira. Stoga se nedavno publicirana studija J. M. Fraya pokazala itekako zahvalnom (J. M. Frey 2016). Ukratko, Frey je analizirao tri slučaja gradnje bedema iz kasnoantičke Helade (Egina, Sparta i Istmijska tvrđava) koristeći metodološki pristup agencije, no njegove zaključke je – zbog nezadovoljavajućeg stanja istraženosti – poprilično teško preslikati na Zadar i ostale gradove južne Liburnije. Spomenimo samo da, slično slučajevima koje je istražio Frey, kasnoantički bedemi građeni od spolija u Jaderu pokazuju različitu tehniku upotrebe spolija od onih – primjerice – u Aseriji. Drugim riječima, koristeći Freyevu argumentaciju, kasnoantičkim graditeljima u Jaderu estetski je dojam očito bio nešto bitniji nego onima u Aseriji, no čitava tvrdnja počiva na argumentu da je tu zaista riječ o – estetski.

17 I. Juras 2014, 119–121, sl. 1 = AE 2014, 1019: [---] *Sepstinio M(arci) f(ilio) Ser(gia) / Caroni ann(or)um XVIII / [e]qu<O=u>m public(um) habenti / [---] Jinia C(ai) f(ilia) Polla mater / [e]iusdem memoriam / [M(arcus) S]epstinus Ser(gia) Rufu[s] / Caro pater [---]*. The inscription is kept in the Archaeological Museum Zadar under inv. no. A9889.

18 I. Basić 2014, 155.

19 Cf. K. A. Giunio, N. Cesarik, D. Štrmelj 2018.

20 Although the problem of reuse of the Roman monuments in Zadar in later periods was a subject of several discussions (cf. I. Babić 2008, with earlier bibliography), at the moment of writing this paper, there is not a study that deals exclusively with Roman epigraphic monuments from Zadar used as *spolia*. However, a problem of the spatial distribution of Roman sepulchral monuments (to which we must include the inscription from the Zadar cathedral) recovered from the urban perimeter of the city was partially studied in S. Gluščević's dissertation (S. Gluščević 2005, 39–48).

21 CIL III 2921. Almost all older generations of researchers of Roman lader mention and deal with *spolia* of the classical period to a certain degree. Still, it seems that little attention has been paid to *spolia* as a characteristic building material, even outside the local research framework. In that sense, a recently published study by J. M. Frey was very instructive (J. M. Frey 2016). In brief, Frey analyzed three cases of a building of walls from late antique Greece (Aegina, Sparta, the Fortress at Isthmia) by using a methodological principle of agency. However, his conclusions can hardly be applied to lader and other cities in southern Liburnia due to the unsatisfying state of research. Therefore, let us only mention that similar to the cases investigated by Frey, late antique walls built of *spolia* in lader exhibit different building technique than the ones in Asseria. In other words, using Frey's argumentation, late antique builders in lader cared more about the aesthetic impression than the ones in Asseria. Still, the entire claim is based upon an argument that we are really discussing aesthetics here.

nalazi kameni blok s uklesanim grbovima, a koji je na neki način trebalo centrirati i ukomponirati u pilon, što je sve moglo stvoriti poteškoće ljudima na terenu, zaduženima za konkretnu gradnju.

Perhaps it would not be too far-fetched if we stated that this miscalculation happened because a stone block with engraved coats of arms is located on the same pylon, about a meter higher, which was supposed to be centred and incorporated into the pylon. So naturally, this could have caused difficulties for the workers in charge of this specific construction.

Kratice / Abbreviations

- AE – *L'Année épigraphique*, Paris, 1889–
 CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin 1873–
 EDCS – Epigraphik-Datenbank Clauss – Slaby (<http://www.slaby-online.de/>)
 ILJug – Šašel, A., Šašel, J., *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Situla 5, Ljubljana, 1963; *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Situla 19, Ljubljana, 1978; *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Situla 25, Ljubljana, 1986.
 OPEL – Lörincz, B., *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum. Vol. I^a (editio nova aucta et emendata): Aba - Bysanus*, Budapest, 2005; *Vol. II: Cabalicius – Ixus*, Harl, O (ur.), Wien, 1999; *Vol. III: Labarevs – Pythea*, Harl, O (ur.), Wien, 2000; *Vol. IV: Qvadratia – Zvres*, Harl, O (ur.), Wien, 2002.

Literatura / Bibliography

- Alföldy, G. 1969 – *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg.
 Babić, I. 2008 – Antičke starine u srednjovjekovnom Zadru, u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, Marković, P., Gudelj, J. (ur.), Zagreb, 427–440.
 Basić, I. 2018 – Natpis nadbiskupa Ursa kao izvor za crkvenu povijest ranosrednjovjekovnog Zadra (I. dio), *Starohrvatska prosvjeta* 44/45, Split, 153–179.
 Cesarik, N. 2014 – Kvint Recije Ruf i problem funkcija princepsa pretorija i trecenarija, *Diadora* 28, Zadar, 93–116.
 Frey, J. M. 2016 – *Spolia in Fortifications and the Common Builder in Late Antiquity*, Leiden.
 Giunio, K. A., Cesarik, N., Štrmelj, D. 2018 – Šest baza počasnih statua iz Jadera, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 35, Zagreb, 193–218.

- Gluščević, S. 2005 – *Zadarske nekropole od 1. do 4. stoljeća: organizacija groblja, pogrebni obredi, podrijetlo, kultura, status i standard pokojnika*, Disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar.
 Gordon, A. E., Gordon, J. S. 1958 – *Album of Dated Latin Inscriptions I: Rome and the Neighbourhood, Augustus to Nerva*, Vol. 1: Text, Vol. 2: Plates, Berkeley – Los Angeles.
 Juras, I. 2014 – Sekundarno upotrijebljeni epigrafski spomenici s lokaliteta „Vrt Relja“ u Zadru, *Diadora* 28, Zadar, 117–140.
 Kurelac, M. 1969 – Suvremenici i suradnici Ivana Lučića, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 6, Zagreb, 133–142.
 Ljubić, Š. 1856 – *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Wien.
 Maršić, D. 2013 – Funerary Altars of Roman Iader. The study of the topical character and function of funerary altars of the Roman province of Dalmatia, u: *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva*, Cambi, N., Koch, G. (ur.), Split, 383–418.
 Neralić, J. 2012 – Povijesni izvori za antičku epigrafiju u Dalmaciji, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije* 24, Split, 295–332.
 Tončinić, D. 2011 – *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split.
 Vežić, P. 2007 – Ranokršćanski reljefi i arhitektonska plastika u Zadru i na zadarskome području, *Diadora* 22, Zadar, 119–157.
 Vežić, P. 2020 – Anatomija izgubljenog spomenika – Rekompozicija pročelja romaničke katedrale u Zadru, *Ars Adriatica* 9, Zadar, 21–44.